

Петро Пиріг

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДУБА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У пропонованій статті порушено проблему соціально-економічного розвитку Стародуба у другій половині XVII століття. На основі використання широкого кола джерел, насамперед архівних, автор відтворює картину ремісничого виробництва, розвиток промислів, торгівлі у цьому найбільшому в північній Чернігово-Сіверщині місті, історичне минуле якого є до сьогодні малодослідженим.

Ключові слова: Стародуб, Чернігово-Сіверщина, ремесла, промисли, торгівля.

У другій половині XVII ст. Стародуб належав до 36 населених пунктів Лівобережної України, які В.О. Романовський справедливо включив до списку міських поселень [1]. Про поживлення в ньому соціально-економічних відносин засвідчував розвиток ремесла. За даними переписних книг 1666 р., у місті проживали 974 особи міщанського стану (найбільше з усіх інших міст Чернігівщини); 334 чол. (34%) віднесені до категорії ремісників і промислових людей. Це цінне джерело подає чисельність ремісників за спеціальностями: гончарів – шість, бондарів – вісім, чинбарів – 11, стельмахів – один, котлярів – три, ковалів – 13, музик – два, теслярів – вісім, кравців – 37, ремісників без зазначення спеціальності – 26, римарів – два, шабельників – два, чоботарів – 47, срібняків – один, кушнірів – шість, слюсарів – шість, склярів – один, ткачів – два, шаповалів – 28, шапкарів – три [2].

Дрібні товаровиробники з метою захисту своїх інтересів об'єднувались у цехи. Управління ними здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові майстри, підмайстри, учні. Згідно з нормами Магдебурзького права, цехами, як правило, відав магістрат.

У другій половині XVII ст. у місті з'являється ряд нових цехів. Саме на цей період припадає найбільша кількість універсалів і фундушів на їх відкриття. Так, наприклад, 23 листопада 1665 р. ремісники Стародуба отримали дозвіл від полковника Леска Острянина на відкриття калачницького цеху на чолі з цехмістром, вибраним «ведлуг уподобання всего братства». До обов'язків ремісників цеху входило строге дотримання встановлених правил. Зокрема, кожен із них мав підкорятися цехмістрові. Продукцію дозволялося випускати лише у визначені дні. Полковник зобов'язував калачників від суми, вирученої під час кожного торгу, відраховувати по копійці до міської шкатулки. У полковницькому фундуші також зазначалося, що від калачників мала надходити «помочь ... церкви божой, яко и по інших околичних местах державы его царского пресветлого величества». Порушники цеху підлягали покаранню у вигляді заборони на випічку калачів, а то й жорстокішому – цехмістер мав повноваження взагалі виганяти таких із цеху [3].

2 грудня 1673 р. адміністрація м. Стародуба з наказу полковника Петра Івановича Рославця дозволила об'єднатися в цех місцевим олійникам, які постановили напередодні «себе порядок такий яко и по інших местах маєт цех» [4]. Цех очолив цехмістер Лавр Василевич, при якому «кгарнец звычайный олейный ... заставаты маєт теде повинен кождий братчик прийти до помененного цехмистру и кгарнец взятые олейный» [5]. У документі вказувалося що членом зазначеного цеху мав право бути

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

лише той ремісник, котрий буде підкорятися його цехмістру і «от вшелякие повинности и послушенство неотдалился» [6].

На підставі листа полковника Тимофія Олексієвича від 19 квітня 1688 р. у Стародубі відкрився ткацький цех, цехмістром якого «учинили» Івана Жука. Всі бажуючі вступити до цеху мали внести в братську шкатулку «грошей готовех коп три воску хунты два ладану тож хунта два горелки два кгарцы четири шаги вступку и полбочки для братства пива» [7]. Зазначений цех прибрав до своїх рук монополію на заняття ткацтвом, і позацехові були позбавлені права «тиму ремеслы отнюдь бавитись кроме челяди которая незборонно через найми обиклие мает мети виживлене» [8].

Факт виникнення стародубського ткацького цеху можна пояснити насамперед тим, що в результаті поглиблення процесу поділу праці, відокремлення ремесла від сільського господарства посилювалась роль ткацтва в містах, зростав попит на дешевшу його продукцію (у 1666 р. в Стародубі, як уже зазначалося, було лише два ткачі). Монополію на виробництво товарів зазначений цех зайняв, напевно, щоб відмежувати себе від дуже великої кількості конкурентів, адже ткацтво не вимагало високої кваліфікації, було одним із видів домашньої промисловості.

Надання можливості займатися ремеслом челяді є свідченням застосування у ткацтві залежної праці з метою збагачення цехових майстрів. У другій половині XVII ст. чітко визначився процес соціальної диференціації ремісників. Частина з них, остаточно розорившись, потрапляла в залежність до багатих ремісників, котрі експлуатували їх, використовуючи працю найманців не лише в цехах, а й за межами ремісничого виробництва. Оперуємо, наприклад, відомостями, як один із стародубських ремісників, розорившись, найнявся до Т. Кунка «за челядника як на работу кравецкую, так и на всякую дворовую и подорожную». У договорі між ними зазначалося, що челядник повинен був працювати до кінця встановленого терміну, в протилежному випадку хазяїн мав право не оплатити йому відпрацьований час [9].

У містах, а особливо у приміських селах працювало чимало ремісників, які не бажали вступати до цехів. Це були позацехові ремісники-партачі. Вони не сплачували до цехової каси внесків і не платили місту податків.

У Стародубі заборонялося виготовляти продукцію тим, хто «цеху олейницкого не поеднает». Мешканцям навколишніх сіл і хуторів дозволялося виготовлення олії протягом року за умови сплати «до скринки» одного талера. Бажаючим і надалі займатися справою необхідно було сплатити внесок, який давали ремісники зазначеного цеху, вступаючи в його членство. До обов'язків цехмістра Степана Купрієнка входило строго слідкувати, щоб «всяк олейницким ремеслом бавячойся в повинности цеховой не был спречним». За непослух із винуватців стягувався штраф у розмірі 100 золотих [10].

У ряді українських міст цехи включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи як багатопрофільні та багатолюдні об'єднання [11]. У Стародубі таким був музичний цех. У ньому працювали скрипалі, цимбалісти, будники. До цеху мали належати як музиканти міста, так і ті, хто проживав у селах, «не тилко до города належачих але и в маетностях». Кожен із них повинен був «до складки» давати й отримувати право «судом цеховым в поточних справах» судитися. На підставі універсалу Івана Мазепи від 22 лютого 1705 р. зазначений цех був залучений до церкви святого Іоанна Предтечі «на спомогателство» [12].

Слід зазначити, що функціонування цехів, у рамках яких об'єднувались ремісники різноманітної спеціалізації, було типовим явищем, що мало місце в інших регіонах і країнах на певному етапі їх економічного розвитку.

У джерелах є згадка про існування в Стародубі братств, у які об'єднувались ремісники цехів. Ці організації мали чітко виражену економічну природу [13]. У другій половині XVII ст. головною метою своєї діяльності вони бачили як у посиленні впливу церкви на життя цехів, так і в зміцненні становища місцевої верхівки [14].

Так, у 1669 р. бажання створити братство виявили кравці й кушніри Стародуба, «видечи не малую оскудность в старой церкви в храме Св. Николая и великій непорядок межы ремесниками» [15]. Бути членами створеного братства зобов'язували

всіх «месних или мандровных ремесленных людей» Стародуба. Для вирішення своїх питань братчики щомісяця мали збиратись «в тот дом где укажут». Під час кожної сходки їх схиляли до сплати встановленого податку — по копійці. Членів зазначеного братства зобов'язували суворо дотримуватись установлених правил. Порушники каралися «правом братерским», із них стягувався штраф у розмірі фунта воску або ж над ними здійснювався суд (у залежності від провини).

Слідкувати за всім, що відбувалось у братстві, мали його керівники. «Мандровным ... и меским и селским ремесником без их позволения жадное работи того ремесла робить» не дозволялося [16].

Петро Рославець 18 липня 1675 р. дозволив «учинити» братство стародубським ковалям Мусію Жуку, Афанасію Чурику, Захару Даниловичу й іншим ремісникам. Полковник зобов'язував усіх членів братства, щоб «послушенства отдавали ... во вше-лякех потребах небыли спречными и упорными». На винних у порушенні порядків братства накладалися стягнення: «на такового на церков божию воску фунтов десять закладаем и од ремесла отдален будет» [17].

Братства ремісників існували і в інших українських містах. Тож, як нам здається, не зовсім цітку позицію займав щодо цього питання М.Є. Слабченко, зазначаючи, що існування цехової організації ремесла в Україні в другій половині XVII ст. було зумовлено відокремленням ремісників від братств [18].

Цехам надавалися певні пільги. Як засвідчує лист полковника Семена Івановича від 22 травня 1684 р., ковалям Стародуба дозволялося в осінній час «осип пашенній з козаков из тяглих людей в волости стародубовской всей брать». Для збирання «тоей з волости осыпи» вони повинні були використати «мерочку себе з ратуше стародубовской» [19]. А полковники Петро Рославець і Григорій Карпович дозволяли ковалям цеху Івана Мусійовича збирати колоду з «товариства и с посполства». Стародубський вїйт повинен був простежити, щоб ніхто з останніх не був «спротивним» «тим ремесником» [20].

Разом з тим у другій половині XVII ст. окреслився процес залучення цехових царським урядом та гетьманською адміністрацією до всілякого роду робіт, що не мають відношення до їх спеціальності. Ремісників ковальського цеху в Стародубі, як зазначається в листі полковника Григорія Карповича від 7 квітня 1679 р., залучали до «отправованю работ разных» «на потребу войсковую» [21]. За свідченням стародубського полковника Семена Івановича від 22 травня 1684 р., місцевих ремісників ковальського цеху використовували «около работи войсковое» [22].

Залучення цехових ремісників до різноманітних безкоштовних робіт часто про-вокувало конфлікти всередині цехів. Адже ремісники-міщани й козаки мали не-однаковий статус у суспільстві. Козаки підкорялися іншому відомству, іншим було й їхнє становище. Як привілейований стан вони звільнялися від загальноміських повинностей. Ці моменти створювали плутанину в питаннях юридичного становища цехів та встановлення повинностей для ремісників.

Значно погіршувалося становище цехових учнів. Вони потрапляли в повну залеж-ність від своїх майстрів. Останні не лише навчали їх ремесла, а й використовували у своєму господарстві як слуг. Тривалість робочого дня учнів становила 16–18 годин. Жили вони впроголодь, одягалися в лахміття.

У зв'язку з цим учні все частіше й частіше самовільно покидали майстерні своїх майстрів і втікали до інших майстрів [23]. У Стародубі, наприклад, у 1693 р. втік від свого майстра-чоботаря Я. Корнеєв, захопивши з собою 80 пар «волок ременных и лоз на подошвы». Документи зафіксували випадки втеч у Чернігівському і Ніжинському полках [24]. Цікаво, що дія законів направлена вже на захист втікачів; повернення їх на свої попередні місця не передбачалося [25], хоч у цехові статuti і вносився пункт про розшук біженців і компенсації ними збитків, завданих своїм майстрам [26].

Важливе місце в соціально-економічному житті Стародуба належало промислам. Значну роль відігравав борошномельний промисел. Як правило, він був прерогативою заможних людей. Чимало млинів належало козацькій старшині й сотникам.

Ще в 1657 р. наказний стародубський полковник Яцько Обуйноженко дозволив зайняти на річці Кості поблизу села Рогозина плотину й побудувати на ній млин Петру Рославцю [27], який після очолення стародубського полковницького уряду став одним із крупних власників млинів.

Важливе місце в борошномельному підприємстві займав Тимофій Олексієвич. Ставши стародубським полковником, він зразу ж заходився будувати млини. Універсалом наказного полковника Михайла Рубця від 8 липня 1677 р. дозволялося «Юхиму Павловичу, мелникови старотопалському, млин на старом займище, нежей села Манюков, на речці Манюковці, с таким докладом будовати, же того млина нехто инший, тилко сам его милость пан полковник мает быти кгосподарем а он Юхим, мелником» [28]. На річці Глинці Олексієвич мав млин поблизу с. Тарасівки [29]. А в с. Мишківка він володів млином спільно з Васком Микитичем. У с. Бобрік (Погарська сотня) полковник мав млин «з двором, полем и пожнями». На річці Бабинці йому належали млини «Маслин» (дві частини) і «Корестелевский», а також млин на р. Ваблі й «Невструевский» млин, куплений ним «зо всеми принадлежностями» [30]. Майже всі зазначені млини Т. Олексієвича успадкував згодом його син Іван. На ранг полковникові були надані млин — вешняк на р. Унечі «об 1 коле мучном» і млин в м. Погарі на річці Судості «о 2 колах мучних» [31].

Осавул Стародубського полку Д. Турчиненко в 1669 р. отримав дозвіл від Петра Рославця на будівництво млина на річці Сичні (поблизу села Гарцева).

Значне місце в борошномельному промислі зайняли «значний товариш войсковий» Михайло Рославець та почепський сотник Лук'ян Рославець (Стародубський полк). У спадкове користування гетьман Іван Мазепа підтвердив їм шість млинів на річках Усі, Кості, Псі, Немолодві [32].

18 млинів у Стародубському полку належало монастирям. За підрахунками О.С. Компан, це становило 9,9% їх загальної кількості [33]. У Чернігові переписні книги 1666 р. зафіксували сім, у Ніжині — два, Мені — один, Сосниці — один, Нових Млинах — один монастирські млини.

Мали млини й міщани. На Стародубщині вони були власниками 118 млинів (64,4% всіх млинів, які тут функціонували) [34]. За даними переписних книг 1666 р., в Острі міщанам належало 14, у Мені — 10, Сосниці — 11, Батурині — сім, Нових Млинах — сім, Козельці — шість, Носівці — чотири, Борзні — чотири, Ніжині — п'ять, Седневі — три, Чернігові — два, Любечі — два, Кобижчі — два, Конотопі — два млини.

«На росходи меские» Стародуба на підставі універсалів Дем'яна Ігнатовича від 21 квітня 1668 р., Івана Самойловича від 21 червня 1672 р. [35] й Івана Мазепи від 3 жовтня 1687 р. давались млини на річці Бабинці поблизу міста з двома борошніями колами (це був так званий «меский млин») [36], в селі Газукові (Язуках, Газуцкові) на річці Ваблі (Габлі) (з одним борошніям колем), Шаршовицький млин на річці Росусі (два борошніяних кола), в селі Артюшках (із одним колем) і, нарешті, в селі Вистрикові (Кострикові) [37] одне жорно [38]. Третю частину «мелницкого» (це була так звана «войсковая мерочка» або ж «часть войсковая») [39] передбачалося відбирати «на потребу мескую» [40]. Збирання з млинів «належитих пожитков» входило до обов'язків міського війта «зо всеми майстратовими» [41].

Слід зазначити, що стародубський війт Ісаак Яромлович Дерев'янок мав три млини на річці Десні (під селом Дем'янками в урочищі Гумничі і в селі Понурівка). Навіть після залишення війтівського уряду І. Мазепа не віддаляв його від «войскових розміров» [42].

У ролі власників млинів виступали козаки. В Стародубському полку їм належало 33 млини, що становило 18% від всієї їх кількості [43]. (Для порівняння: в Острі, за свідченням переписних книг 1666 р., козаки мали вісім, у Чернігові — чотири, Седневі — чотири, Батурині — п'ять, Мглині, Козельці, Сосниці — по два млини).

Так, наприклад, козак Шейтківської сотні «обиватель Кистерский» Фома Миرونвич мав млин в одне жорно на річці Ворі поблизу Кулинина Городища. Спорудив він його власним коштом «и накладом и працею». Миرونвичу дозволялося «с того млина всякий розмір ... одбирать и пожитковать». А полковник Петро Рославець, підтверджуючи 25 січня 1669 р. права власника на зазначений млин, враховуючи

заслуги козака, надав йому можливість, «аби вперед при своей части мелницкой и скарбовой весь розмер себе одбирал и спокойне пожитковал» [44].

Утримання млинів було дуже важкою, трудомісткою справою, яка вимагала багато зусиль, витрат. І тому в джерелах зустрічаються факти, коли окремі особи володіли не всім млином, а лише певною його частиною, переважно третьою. Серед таких власників у документах згадуються стародубські бунчукові товариші Федір Ширай і Василь Романович, козак Ятченко (Стародубський полк) [45] й ін.

У винокурному промислі Стародуба міцні позиції займала насамперед старшина. У господарстві Т. Олексієвича, наприклад, наприкінці XVII століття працювала винокурня на шість котлів, а його зятя Е. Ферензбаха — на три [46]. У Петра Рославця в 1670-х роках у місті Брянську російські власті конфіскували вісім пивних котлів і одинадцять горілчаних [47].

Стародуб був одним із постачальників спиртних напоїв для потреб царського двору. Так, міщанин Іван Тарасов у 1683 р. виготовив 80 бочок горілки й прийняв зобов'язання поставити її в казну [48]. Неодноразово здійснював поставки «вина» в Москву стародубський полковник Петро Рославець. У листі від 29 листопада 1674 р., адресованому боярину Матвееву, він зазначав, що «мы мимо великого государя кабака никуды не будем отпускати вина» [49].

Напевно, спиртні напої із Стародуба та інших українських міст були високої якості й користувались у Москві великим попитом. Наприкінці 1660-х років Олексій Михайлович розпорядився із «малоросійських городов дву члвк винокуров добрых прислати для винного куренья, а жить им на Москве до ншого великого гдря указу» [50].

На Стародубщині мав місце розвиток гутного промислу. Протягом другої половини XVII ст. чисельність гут на території Стародубського, а також Чернігівського й Ніжинського полків зросла до двадцяти. Функціонували вони, зокрема, на берегах Сноу і його приток.

На гутах використовувалась наймана робоча сила, у ролі якої виступали й селяни [51], відбуваючи «всякую подданническую роботизну». Виробничий процес здійснювався на основі чітко визначеної спеціалізації праці. Тут можна було зустріти склярів, «оболонників», гончарів, ковалів, осмальників, шулерів (кочегарів), а також майстрів багатьох інших спеціальностей. І це дає підстави вважати гуті зазначеного періоду підприємствами мануфактурного типу на ранній стадії їх розвитку [52].

У другій половині XVII ст. на Чернігівщині було розповсюджене добування поташу, незамінного у виробництві селітри, скла, фарб, мила, парфюмерії. Цей процес здійснювався в спеціальних заводах — будах.

У Стародубському полку великі гути належали гетьману Івану Самойловичу, Петру Рославцю. Буду поблизу села Понурівки мав полковник М. Миклашевський. Інколи декілька власників налагоджували поташне виробництво спільними зусиллями. Так, наприклад, згаданий М. Миклашевський, генеральний осавул А. Гамалія та стародубський війт (одночасно багатий купець) С. Ширай отримали в 1691 р. від гетьмана дозвіл, «обискавши в пуцах способныя на то положенія, завести буды и робити в них поташ або шмальцуг» [53]. Із поташним виробництвом було зв'язане й духовенство. Багато буд мав, зокрема, Лазар Баранович [54].

Тісний зв'язок із гутним промислом та добуванням поташу мало селітроваріння. На Чернігівщині найбільше селітри видобували в Стародубському й Ніжинському полках. Цей промисел зосереджувався в руках старшини, багатих козаків, міщан, а також селян. На селітроварнях у другій половині XVII ст. застосовувалася наймана й залежна праця.

Селітру широко використовували у процесі виробництва пороху. Почесне місце в справі розвитку цього промислу належало Петру Рославцю, який під час полковництва в Стародубі «умислне для порохового дела з Литвы, з городка Кричева зискал в Почеп и усталювал в Почепе жити» майстра Микиту, котрого разом із спадкоємцями називали Пороховниками. Всі вони «належали до войсковой служби и власти сотницкой і були звільнені від різноманітних посполитих повинностей». У Почепській і Мглинській сотнях існували й місцеві «пороховники», котрі, напевно, виділились із стрільців, які проживали в цих краях. Виготовлену в Мглинській сот-

ні продукцію використовували як для потреб артилерії Стародубського полку, так і для генеральної артилерії [55].

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набувало металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб господарства того часу й війська залізом. Виготовляли його, як правило, в руднях. Зосереджувались ці підприємства переважно в Сіверщині. Саме тут були малородючі землі, обробіток яких для засіву хлібом не приносив бажаних результатів. Крім того, в краї було багато боліт із покладами руди — головної сировини для виготовлення заліза [56] й виробів із нього [57].

У другій половині XVII ст. на Чернігівщині функціонувала 31 рудня (загалом на Лівобережжі, за підрахунками П.К. Федоренка, в XVII - XVIII ст. було 97 рудень). У Стародубському полку їх нараховувалось 11 (35,5%), у Чернігівському — 16 (51,6%), у Ніжинському — 4 (12,9%). 15 рудень (48,4%) належало старшині, 5 (16,1%) — монастирям, по дві (6,5%) — козакам, міщанам, шляхті, польським емігрантам.

Детальніші відомості про рудні Стародубського полку містить подана нижче таблиця.

Таблиця 1 [58]

Рудні Стародубщини другої половини XVII ст. та їх власники

Рудня	Власники
Вепринська	Старшина
Кривушинська	Старшина
Набутовська	Відомостей немає
с. Почепська Рудня	
с. Руденька	Козаки
Рудня поблизу с. Сверж	Монастирі
Халеєвська	Старшина
с. Шуморовська Рудня	Старшина
Щербиницька	Невідомо
Уваровська	Польські емігранти
Унецька	Польські емігранти

Утримувати рудню було досить складно. І тому в джерелах знаходимо відомості про спільні володіння цими підприємствами. Наприклад, руднею на річці Королівці під Унуковичами «уживали» Юрій Мазуренко («рудник Халеєвський») зі своєю братовою Агафією Афанасовою: Юрію належало дві частини, Агафії — «часть третья». 28 червня 1693 р. цю рудню «з млинками, ку ней прислушаючими, сеножатми, дворами, огородами» купив у них за 300 талерів литовських стародубський полковник Михайло Миклашевський [59].

Із добуванням заліза тісно зв'язаний мідноплавильний промисел. У Стародубі Петро Рославець організував виробництво гармат. Майстрів такої справи було замало, й цінувались вони, як кажуть, на вагу золота. Ливарник гармат у Стародубі користувався різноманітними пільгами, наданими полковником за його мистецтво. Власне в Росії знаменитий майстер Мартьян Осипов «лил двенатцать пищалей длиною по аршину по три вершка ядром по две гривенки да пушку верховую складную ... полупудовую». І Пушкарський приказ отримав від царя винагороду: «портище сукна кармазину мерою пять аршин» [60].

Завдяки сприятливим для цього умовам, у Стародубському полку значного розвитку набув промисел, зв'язаний із виробництвом конопляного прядива, що мало не лише місцеве застосування, а й користувалося широким попитом на ринку.

До важливих каталізаторів соціально-економічного розвитку Стародуба належала торгівля. Як правило, це було справою купців — місцевих і приїжджих. У грамоті місту 1620 р. зазначалося про наявність у ньому двох гостиних дворів, у тому числі особливого, виділеного «на предместье для московских купцов» [61].

Переписні книги 1666 р. зареєстрували в Стародубі 107 дворів торгових людей. Це становило 11,7% усього населення міста. Вищий «оклад» платили 80 чоловік, а

середній і нижній — по 12 чол., а саме: 34 чол. платили «оклад» в дві копи, 46 чол. — одну копу, 12 чол. — $\frac{1}{2}$ копи, 9 чол. — один золотий, 3 чол. — $\frac{1}{2}$ золотого.

У середовищі купецтва виникала певна спеціалізація. Згідно з переписними книгами 1666 р., у Стародубі було 15 кабатчиків, два торговці кіньми, два «харчовых человека», два тютюнки, два лавочники, один гончар, один хомутник, один торговець хлібом, один взуттєвик, також 12 коробейників, 13 торговців сіллю й 55 осіб без зазначення торговельної спеціалізації — просто торгові люди [62].

21 червня 1672 р. стародубські купці отримали від гетьмана Івана Самойловича свободу торгівлі для свого міста: «Всех купцов места ... Стародубского, на разных торгах ярморках в державе нашего реименту розными товарами гандлюющих, од вшеляких митцев и отбирания индукти цале увольняемо».

Пізніше, уже XVIII ст., серед купців Стародуба чітко визначилася тенденція зосередження в їхніх руках монополії на торгівлю воском, конопляним волокном та іншими видами продукції. Велику роботу здійснював у цьому напрямку в 1715 р. полковник Журавко [63].

Місто жваво підтримувало торгові зв'язки з Росією. Великим попитом користувалась там, зокрема, українська горілка, яку в достатній кількості вивозили й зі Стародуба. Так, у 1674 р. стародубський полковник Петро Рославець звертався до Артамона Матвеева з пропозицією провезти горілку в столицю: «Естли изволит милость ваша подрядную нам дати на вино, на колко сами милость ваша изволите ведер, а у нас вино в готовности пребывает, и свидетелствуем, что и доброе» [64].

Інкони царський уряд звертався до українських гетьманів із проханням, а то й з наказом присилати в Москву спиртні напої для потреб царського двору. Зокрема, в 1671 р. такий наказ отримував І. Самойлович: доставити 20000 відер «самого доброго, пінного, без пригару вина». Є підстави вважати, що саме це вино привезли в Москву глухівські купці на 187 возах в 192 бочках і 26 бочечках.

У 1663 р. 155 бочок, наповнених горілкою, доставив у Москву стародубський підрядчик С. Потапов [65].

Стародуб був одним із важливих постачальників горілки до царських шинків не лише Москви, а й інших міст Росії. Так, у 1663 р. стародубський полковник Петро Рославець відправив свого челядника А. Кузьменка в м. Смоленськ із 30 підводами, навантаженими бочками з горілкою, з проханням до місцевого воєводи прийняти товар без будь-якої «обида и перешкоды» для потреб царського шинку. На знак вдячності Рославець передав воєводі дорогу зброю й обіцяв «отслужить» [66].

Проте торговці горілочними виробами далеко не завжди здавали свою продукцію на кухліві двори. Порушуючи пункти Глухівських і Коломацьких статей, вони нелегально торгували нею в російських містах. У 1676 р. виявилось, що люди, які приїхали зі Стародуба, а також із Ніжина, Почепи й Глухова до Москви, проживаючи на посольському дворі, займались таємним розпродажем горілки вроздріб [67].

Стародубські жителі, скупивши в 1685 р. велику партію горілки в обивателів містечок, розташованих поблизу Стародуба, також збиралися везти її на розпродаж у Москву. А стародубський купець Т. Тарасевич закупив для перепродажу в 1689 р. 109 бочок горілки у відомого знатного купця м. Стародуба С. Ширая [68].

Продаж горілки, а також тютюну, воску, меду був монополією царя й казни. Вільно торгувати ними заборонялось. Торгівля перебувала під постійним контролем адміністрації. Про це засвідчує, зокрема, той факт, що в 1693 р. полковник Стародубського полку до складу магістратського суду ввів свого осавула. В компетенцію його повноважень входило виявлення всіляких непорозумінь з приводу торгівлі. Він видав також справами конфіскації майна за безмитну торгівлю й вирішення непорозумінь у питаннях про терміни сплати боргів тощо [69].

У другій половині XVII ст. в Стародубі було чимало прасолів — людей, які, за свідченням джерел, купували в місті товари вітчизняного або ж імпортного виробництва, а потім у навколишніх селах перепродавали їх по ціні, звичайно ж, вищій, ніж платили самі. У 1666 р. в місті налічувалось 13 торговців сіллю: соляників, коломиїців, чумаків.

У Лівобережній Україні існувала широко розгалужена система ярмаркової торгівлі. Швидко зростання ярмарків намітилось у другій половині XVII ст. — у період, коли значно зріс суспільний поділ праці [70]. Лише в 1665 р. ярмарки щорічно діяли в 21 місті Лівобережжя [71]. На Чернігівщині функціонувало понад 90 ярмарків, 27 із яких було в Стародубському полку. У Стародубі два ярмарки діяли протягом року від двох до трьох тижнів кожен. Один із них (так званий Збірний) відбувався на другому тижні Великого посту, а інший — на десятий тиждень після Воскресіння Христова [72]. Торгували на них як місцеві, так і приїжджі купці. Для останніх, як уже зазначалося, відкривали гостині двори. Один із них був влаштований спеціально для московських купців. У Стародубі проживали також німецькі купці, про що свідчило існування там Німецької вулиці, яка проходила за міським валом [73].

Слід зазначити, що Стародуб мав тісні торгові зв'язки з містами Росії. Важливе місце в торгівлі з ними займав поташ. Головним його поставником стали буди М. Миклашевського, Петра Рославця та ін.

Зі Стародубщини у великій кількості поставляли в Росію прядиво. Монополія на торгівлю цим товаром зосереджувалась у руках знатних купців Ширайів і Скоруп [74]. Так, Яків Ширай (стародубський вїйт) у 1704 р. реалізував у Москві 1526 пудів пряді. А в 1714 р. її вивозили, крім до Москви (54883 пуди), в Архангельськ (4000 пудів) і Петербург (18598 пудів) [75].

Взагалі стародубські купці були частими гостями столиці Росії. Спільно з купцями Батурина, Глухова, Коропа, Ніжина та Сосниці вони, як засвідчують «Книги Московської Большой таможни» (історики справедливо вважають їх основним джерелом для дослідження процесу зміцнення торгових відносин [76]), у 1693 - 1694 рр. привезли туди товарів на суму 8973 руб. 7 алтин 3 деньги, що становило більше 44% від вартості товарів, привезених усіма купцями Лівобережжя.

У свою чергу російські купці приїздили в лівобережні міста, у тому числі й до Стародуба. Місцеве населення інколи наймалось до них челядниками. Так, наприклад, у серпні 1655 р. житель Новгорода-Сіверського Степан Демидович наймався фурманом до Лаврика Москаля, котрого підвозив із Стародуба в Шептаки. Там він продав Лаврику свого коня за 18 золотих, а сам, «взявши кулбаку и лямец з Шептаков пешо пошол до Новгородка (Новгорода-Сіверського. — П.П.)» [77].

За свідченням джерел, на Лівобережжя приїздили білоруські купці. Торгових людей з Білорусії можна було зустріти і в Стародубі. Документи зафіксували такий цікавий випадок. Одного разу піддані мозирського старости Халецького найнялися фурманами під час Збірного ярмарку в Стародубі. Микита Михайлов — «капитон великоросійських городов», — приїхавши в місто, наполягав на тому, щоб їх заарештували. Однак карети мали лише «по нем Павлу (Павлу Федоровичу — боржнику Микити Михайлова, котрому він «чиноват» 82 з гаком золотих. — П.П.)» поручників. Виявилось, що таких було тільки четверо: Іван Старик, Іван Васильович Салоський, Дорошко Данилов та Іван Максимов. Микита Михайлов відібрав у них коней «з хомутами и санми», а їх самих, «поодиравши в едних рубашках в туремном вязеню покынул в Стародубове, которие сидели в турме недель пятнадцатъ». 15 серпня 1700 р. Тимофій Олексієвич, полковий обозний Дмитро Зурман та стародубський вїйт Ширай скаржились гетьманові Івану Мазепі на неправомірні дії М. Михайлова, котрий, «поносячы не поеднократне мало не всем полкам нашим турбацію» завдавав [78].

У Стародубі пересікалися такі важливі торгові шляхи: Чернігів — Мена — Ропськ — Топаль — Мглинськ — Рославль — Смоленськ; Київ — Чернігів — Новгород-Сіверський — Калуга — Москва. Від міста простягався тракт до Глухова. Від нього йшов також великий водний шлях на захід: Стародуб — Споліца — Гродно — Ковно — Юрбург — Копаниця — Кенігсберг [79].

1. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С.397. (Далі: Развитие городов ...)

2. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — С. 199-200.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1985. — С. 48-49. (Далі: Значение воссоединения ...).

3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф.І. — Спр. 54518 (Лаз, 33). — Арк. 185, 185 (зв.). (Далі: НБУ. ІР).

4. Там само. — Ф.І. — Спр. 54520 (Лаз, 33). — Арк. 187.

5. Там само. — Арк. 187 (зв.).

6. Там само.

7. Там само. — Спр. 54519 (Лаз 33). — Арк. 186.

8. Там само.

9. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986. — С.103.

10. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54532 (Лаз 33). — Арк. 200, 200 (зв.).

11. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. — СПб: В типографии II-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. — Т. IV. — С. 289.

12. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54521 (Лаз 33). — Арк. 188, 188 (зв.).

13. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. — Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. — С. VII. (Далі: Организация хозяйства Украины ...).

14. Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 100.

15. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54529 (Лаз 33). — Арк. 196.

16. Там само. — Арк. 196, 197, 198.

17. Там само. — Спр. 54533 (Лаз 33). — Арк. 201 (зв.).

18. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины ... — С. 30.

19. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54525 (Лаз 33). — Арк. 194, 194 (зв.).

20. Там само. — Арк. 192, 192 (зв.).

21. Там само.

22. Там само. — Спр. 54527 (Лаз 33). — Арк. 194.

23. Див.: Кулаковский В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К.: Наукова думка, 1980. — Випуск 14. — С. 58.

Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янець-Подільського. — С.31-32.

Швидько А.К. Значение воссоединения... — С. 55.

24. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 103, 104.

25. Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года / Под. ред. В.Л. Модзалевского. — Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. — С. 86.

26. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 104.

27. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. — Т.І. Полк Стародубский. — С. 315. (Далі: Описание старой Малороссии).

28. Стаття В. Модзалевского «Тимофей Алексеевич — полковник стародубский (1676-1689)» // НБУ. ІР. — Ф.ХІІ. — Спр. 38. — Арк. 116, 137.

29. Там само. — Арк. 115 (зв.).

30. Там само. — Арк. 116 (зв.).

31. Там само. — Арк. 118 (зв.).

32. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50937 (Лаз 63). — Арк. 71 (зв.) — 72.

33. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 245. (Далі: Міста України...)

34. Там само.

35. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54485 (Лаз 33). — Арк. 26; Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154; Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89-89 (зв.). Ф. VIII. — Спр. 1672 (ун. 124). — без нумерації.

36. Там само. — Ф.І. — Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154. Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 170 (зв.); Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89.
37. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
38. Там само. — Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 169 (зв.), 170 (зв.); Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150, 150 (зв.).
39. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
40. Там само. — Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 170. Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89 (зв.).
41. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
42. Там само. — Ф. VIII. — Спр. 1444 (ун. 117). — Арк. 1.
43. Див.: Компан О.С. Міста України... — С. 245.
44. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50663 (Лаз 61). — Арк. 9.
45. Там само. — Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154, 154 (зв.).
46. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 119.
47. Там само.
48. Див.: Компан О.С. Міста України... — С. 252.
49. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. — СПб: Типография М. Эттингера, 1879. — Т. XI. — 673-674. (Далі: АЮЗР).
50. Рукописи Нежинской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. — Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. — С. 124.
51. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 1471. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 161 (зв.). (Далі: ЦДІА України).
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. — Т. II. Полк Нежинский. — С. 218.
52. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 37-38. Компан О.С. Міста України... — С. 275.
53. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 439. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины. — С. 151.
54. АЮЗР. — СПб, 1875. — Т. VIII. — С. 58.
55. Див.: Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. — Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1915. — Выпуск XI. — С. 17-18.
56. Модзалевский В.Л. Гуты Черниговской губернии // НБУ. ІР. — Ф. X. — Спр. 4468-4469. — Арк. 7 (зв.), 8.
57. АЮЗР. — СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. — Т. V. — С. 6.
58. Складено по: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. — Вып. III. — С. 77, 90, 221, 227, 475.
- Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1929. — Том перший. — С. 4, 12, 404, 416.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 226, 307.
- Материалы по истории СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — Том V. Документы по истории XVIII века. — С. 131-134. (Далі: Материалы...)
- Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1902. — Т. XIII. — С. 303, 307.
- Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — С. 157-256.
59. Материалы ... — С. 133-134.
60. Див.: Азбука и скоропись XVII века для наглядного изучения. — М.: Типография В. Готье, 1875. — С. 60.
61. Див.: Ковальский Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI - первая половина XVII в.): Учеб. пособие. — Днепропетровск; ДГУ, 1985. — С. 14.

62. Див.: Романовский В.А. Развитие городов... — С.399.
63. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54485 (Лаз 33). — Арк. 26.
- Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Том третий. Очерки торговли и торгового капитализма. — Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. — С. 85.
64. АЮРЗ. — Т. XI. — С. 673.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 16.
65. Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 154, 156.
66. Там само. — С. 153.
67. Там само. — С. 154.
68. Там само. — С. 156-157.
69. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. III. — С. 22.
70. Скубицкий Т. История Украины. Глава III. Украина после крестьянской войны. Борьба феодально-старшинских групп за закрепощение крестьянства в 60-80-ых гг. XVII ст. // НБУ. ІР. — Ф. X. — Спр. 3987. — Арк. 19.
71. Див.: Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 421.
72. ЦДІА України. — Ф. 2020. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 4 (зв.).
73. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50675 (Лаз 61). — Арк. 25.
- Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Т. VII. — С. 23.
74. Компан О.С. Міста України... — С. 349.
75. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст. — С. 329, 340.
76. Книги Московской Большой таможи. 1693-1694 гг. Новгородская, Астраханская, Малороссийская // Труды Государственного исторического музея. — М., 1961. — Выпуск 38. — С. 77-86.
- Мельник Л.Г. Торговельні зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. — 1979. — № 5. — С. 97.
77. ЦДІА України. — Ф. 1767. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 6.
78. НБУ. ІР. — Ф.ІІ. — Спр. 18451. — Арк. 1-5.
79. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. III. — С. 62-64.

Пирог П.В. Социально-экономическое развитие Стародуба во второй половине XVII века

В предлагаемой статье поднято проблему социально-экономического развития Стародуба во второй половине XVII века. На основании использования широкого круга источников, прежде всего архивных, автор воссоздает картину ремесленного производства, развитие промыслов, торговли в этом крупнейшем в северной Чернигово-Северщине городе, историческое прошлое которого является до сегодняшнего дня малоисследованным.

Ключевые слова: Стародуб, Чернигово-Северщина, ремесла, промыслы, торговля.

Pyrig P. Socio-economic development of Starodub in the second half of XVII century

The proposed article examines the problem of socio-economic development of Starodub in the second half of XVII century. On the basis of a wide range of sources, especially archival, the author shows a picture of handicraft production, fisheries development, trade in the largest northern city of Chernihiv-Siverschyna, the history of which is insufficiently explored to date.

Keywords: Starodub, Chernihiv-Siverschyna, crafts, fishing, trade.